
М.Лобанова-Гулак

***СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У НОВІТНІ ЧАСИ:
ПРОБЛЕМА ПЕРСОНІФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ (Х.Г.РАКОВСЬКИЙ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ)***

Зміна світової політичної структури (розпад Радянського Союзу, послідовна трансформація державної системи більшості країн Центральної та Східної Європи, переорієнтування традиційних економічних зв'язків, закінчення холодної війни і руйнація дуалістичності російсько-американського протистояння і т.і.) обумовила крах тоталітарних режимів і теоретичне банкрутство комуністичної ідеології. Проте вже в останні роки ХХ

сторіччя спостерігається інша тактика лівих сил, коли на зміну ліворадикальній природі комуністичних рухів приходять центристська і навіть реформістська стратегія соціал-демократичних партій. Певний політичний успіх цих “легальних” лівих у сучасному пострадянському просторі змушує задуматися про джерела та генезис соціал-демократичних рухів, про ті погляди і концепції, що на початку ХХ сторіччя визначили ідейний розкол представників Другого Інтернаціоналу на реформістів, центристів (майбутніх прихильників Соціінтерна) і ортодоксів-комуністів. В той же час аналіз сучасних тенденцій у вітчизняній історіографії фіксує характерне для кінця ХХ в. падіння інтересу до історії лівих партій, пов'язане, очевидно, із їх чисто зовнішньою близькістю до традиційної для радянського часу ідеології.

Тим часом конференції і збірники статей, що видаються інститутом “Теорії й історії соціалізму” в Амстердамі при сприянні фонду Фельтрінеллі в Мілані, свідчать не стільки про спад інтересу до такого роду історії, скільки, скоріше, про зміну напрямку наукового аналізу¹. Ця кореляція проблематики досліджень дозволяє припустити, що слідом за об'єктивною історією, характерною для масштабних соціальних узагальнень ХХ сторіччя, повинна прийти якась інша історія, предметом якої може стати конкретний суб'єкт. Фактично мова йде про залучення до соціально-політичної історії емоційно-особистісного, психологічного і духовного аспектів, які стали чинником для розвитку різноманітних напрямків сучасної історіософії.² Можливість персоніфікації і визначеного культурологічного контексту в сучасній історії передбачає особливу екзистенціальну специфіку історико-біографічних досліджень, причому навіть у тих галузях історичного знання, які раніше здавалися найбільш узагальнюючими та підкреслено державними. Саме з цих позицій і бажано було б вивчати місце і роль Х.Г. Раковського в закордонній і вітчизняній історії.

Особистість Х.Г. Раковського привертала увагу дослідників вже в перші роки існування радянської влади. Відомий представник соціал-демократичного руху Європи, лідер і “обличчя” балканських лівих партій, радянський партійний і державний діяч, він був об'єктом історичних досліджень протягом багатьох десятиліть минулого сторіччя.

Для західних істориків Х.Г. Раковський становив інтерес як відомий член Другого Інтернаціоналу, що знаходився у тісному контакті з Міжнародним Соціалістичним Бюро (МСБ), і виконавець

спеціальної директиви цього особливого координуючого центру світової соціал-демократії. У Болгарії і на Балканах він користувався значною популярністю спочатку завдяки своєму походженню (він народився в сім'ї з революційними традиціями і навіть прийняв ім'я свого родича Г. Раковського, широко відомого організацією чет для боротьби проти османського ярма). Потім пішли роки революційної діяльності самого К. Станчева³ спочатку як учасника болгарського соціал-демократичного руху й організатора Румунської соціал-демократичної партії, потім як члена Болгарської робочої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) БРСДП (т.с.), спільника й однодумця болгарських анархо-лібералів і прогресистів, що об'єдналися в Болгарську робочу соціал-демократичну партію (об'єднану) БРСДП (о).⁴ От як відзивається про К. Раковського центральний орган прогресистів "Народний вчитель" в інтерв'ю останнього з приводу його особливої місії в Болгарії в 1909 р.: "... відомий і вельмишановний у нас і у світі, високоталановитий соціал-демократ..."⁵.

Російські й українські історики, як згодом і більшість західних авторів, акцентували увагу на радянському періоді життя Х.Г. Раковського. У російській політичній історії його ім'я назавжди залишилося поруч з іменами В.І. Леніна і Л.Д. Троцького. Першого він шанував, але щирого тепла до нього не відчував (про що свідчать ранні спогади й ідейні розбіжності вже напередодні Жовтневої революції⁶). Другого вважав близьким другом і саме з ним згодом розділяв тягар опозиційної боротьби і перших заслань. Проте в цій низці значних імен радянської історії одне з перших місць повинно займати ім'я Й.В. Сталіна, що на відміну від Л.Д. Троцького і В.І. Леніна став не тільки ідейним опонентом, але й особистим ворогом Х.Г. Раковського. Конфлікт цих двох теоретиків державного устрою СРСР саме і викликав найбільший інтерес у вітчизняній історіографії. Очевидно, у даному випадку зіткнулися дві концепції державного будівництва - автономіста Сталіна, що бачив основу стабільності в унітарному устрої Союзу, і конфедераліста Х.Г. Раковського, що зберігав любов до конфедерації ще з часів свого перебування в Болгарії. Втім на Балканах конфедерація була давньою мрією не тільки соціал-демократів, але і більшості лібералів, і навіть деяких представників мілітаристських близьких до уряду кіл, які бачили в конфедерації можливу запоруку перемоги в балканських війнах, що наближалися.

Як уже відзначалося, перші роботи, присвячені К.Г. Раковському, з'явилися ще за його життя на честь п'ятидесятиріччя тоді вже не голови українського уряду, але відомого радянського дипломата. У Харкові були надруковані невеличкі книги-брошури Л. Полярного⁷ і Д. Сверчкова⁸, які містили в собі загальний нарис життя і діяльності Х.Г. Раковського. Література ця була поверховою і мала досить популярний характер. Потім почалися звинувачення в участі в троцькистсько-зінов'євському блоці, декілька процесів і останній суд, на якому Х.Г. Раковський був присуджений до двадцяти років ув'язнення, що для людини в його віці відповідало довічному засудженню. Насправді, це була альтернатива страти, від якої Х.Г. Раковського врятувала світова популярність і особисте знайомство з лідерами багатьох європейських країн.⁹ Наступ німців наприкінці літа 1941 р. став для нього фатальним, він був розстріляний 8 вересня 1941 р. по вироку Військової колегії Верховного суду СРСР.

Становище політичного в'язня, негативне відношення Сталіна до Другого Інтернаціоналу і всіляких спроб політичної і державної лібералізації робили будь-яке публічне нагадування про Х.Г. Раковського неможливим. Тільки за часи хрущовської відлиги радянський офіційний погляд на світову соціал-демократію декілька пом'якшується, що дозволило мимохіть згадати й ім'я Х.Г. Раковського, утім спочатку тільки як члена Інтернаціоналу II, та й то в дуже сумнівному контексті^{10, 11, 12}. Поступово в болгарській, радянській (російській, молдавській,) і закордонній (американській, англійській, французькій) історичній літературі ім'я Х.Г. Раковського починає зустрічатися все частіше. При цьому його значення як політичного діяча світового масштабу в роботах радянських і прорадянських істориків свідомо зменшується і має досить негативне забарвлення. У той час як західні вчені (Д. Браунталь, Д. Хоупт), навпаки, заявляють про особливу роль Х.Г. Раковського як носія західноєвропейської політичної культури на Балканах, де його "розумний" соціалізм виявився реальною основою реформістської соціал-демократичної діяльності^{13, 14}.

Ліберально-демократичні перетворення в СРСР і розлад соціалістичного табору обумовили крах головної державної ідеології, що не припускала ніякої багатозначності в питаннях трактування теоретичної бази лівих сил. Разом із визнанням факту існування Соцінтерна і, відповідно, можливості альтернативного шляху соціал-демократії виникає потреба й у вивченні концепцій носіїв цієї іншої ідеології, в аналізі їх реальної

політичної діяльності. У результаті подібних процесів відновлюється інтерес до особистості Х.Г. Раковського, і незабаром у Росії і Болгарії з'являється багато статей і навіть окремих монографій, цілком присвячених дослідженню його політичної спадщини і перипетій біографії.

Слідом за цими роботами з'являються праці й українських істориків, що привносять у вивчення аналізованої теми нове національне звучання, прямо пов'язане з потребами майбутньої незалежної держави. Так, В. Моргун і Р. Симоненко замислюються про долю Х.Г. Раковського, про значення Української радянської республіки як суб'єкта СРСР і про те, чи є досвід її існування корисним для процесів відродження української самосвідомості і державності^{15; 16}. Цю ж думку, але набагато більш чітко формулює В.Б. Мельниченко, якій вже в самій назві статті акцентує увагу на головному для нього питанні "Чи був Х.Г. Раковський конфедералістом?"^{17; 18}. Складається враження, що українські історики кінця 80-х – початку 90-х років, по суті, вирішували для себе цілком конкретне питання: чи мали сенс опозиційні виступи Х.Г. Раковського і чи була виправдана партійна опозиція на Україні в цілому в перші роки радянської влади. Як рішучий прихильник конфедеративного устрою СРСР і як голова РНК республіки Х.Г. Раковський виступав за певну незалежність зовнішньої політики і торгівлі України, відстоював можливість більшого внутрішнього самофінансування й економічного розвитку. Характерно, що в даному випадку сугубо історичний аналіз не дає ясної картини внутрішніх пружин подібної позиції голови радянського українського уряду. Очевидно, тут необхідно враховувати специфіку взаємовідносин старої партійної еліти в Росії і Й.В. Сталіна, рівень виховання, освіти та традицій космополітизму, що передували роботі Х.Г. Раковського в Україні, тобто ті численні соціально-психологічні і особистісні характеристики, які й визначають рівень персоніфікації сучасного історико-біографічного дослідження.

Проте українські історики усе ще не наважувалися звернутися до культурного контексту як до одного з чинників поведінкової моделі особистості, результатом чого стало створення традиційних "політичних портретів", значних по обсягу фактажу, але далеких від екзистенціальних задач сьогоднішньої історіографії¹⁹. Це інше, більш широке трактування історико-психологічного напрямку в історичному дослідженні намагаються дати українські історики вже наступного десятиліття Г.Й. Чернявський, М.Г. Станчев,

В.А. Головка^{20, 21, 22}. Праці харківських істориків займають особливе місце в циклі досліджень, присвячених Х.Г. Раковському. Вони написані на іншому рівні, із залученням не тільки російських і українських документів, але й даних західноєвропейських архівів, раніше закритих для вітчизняних фахівців. Проте, крім великої джерельної бази, у даних монографіях мають місце елементи міждисциплінарного історико-філософського підходу, про що свідчить навіть назва однієї з монографій, опублікованої в 1994 р. “Між Москвою і Заходом...”. Очевидно, що, з одного боку, ця книга присвячена аналізу дипломатичної діяльності Х.Г. Раковського, і тоді приведену назву можна розуміти буквально, проте в той же час мова йде і про позицію людини, що опинилася між Москвою і Заходом та намагається у своїй політичній діяльності сполучити мало сумісні традиції Західної і Східної політичних культур й ідеологій

Оцінюючи життя й ідейно-політичну спадщину Х.Г. Раковського, не можна не погодитися з запропонованою моделлю історичної інтерпретації. Більш того, хотілося б підкреслити, що як один із лідерів Другого Інтернаціоналу Х.Г. Раковський свідомо приймає на себе місію культурного трансформатора, проєцируючи традиції західноєвропейської соціалістичної думки на Балкани. У цьому бачить він свою задачу, безперервно виступаючи з публічними промовами, приймаючи на себе об'єднуючу місію МСБ, зрештою, саме для цього його і запрошують болгари, схильні скористатися його знаннями і досвідом у своїй внутрі-партійній боротьбі. Проте діяльність Х.Г. Раковського не була однобічною, виступаючи в ролі “культурного посередника”, він передавав європейський досвід, який у той же час і поповнював, виходячи з національних інтересів соціалістичних партій Балкан. На це в певній мірі вказують його численні статті і виступи на конгресах Інтернаціоналу II. Фактично, у даному випадку, включалася та культурна модель, на яку звертає увагу російський культуролог болгарського походження Г. Гачев. Так, він відзначає, що деякі болгари, спроможні вирватися за межі своєї маленької країни, болісно усвідомлюють несумісність світової культури і культури національної. І тоді “... деякі болгари і не часто перетворювалися із споживачів у творців світової культури...”²³. Природно, мова не може йти про широкомасштабний і багатомірний процес, проте деякі елементи подібного політичного обміну (Схід - Захід) зустрічаються навіть у конфедералістському проєкті Х.Г. Раковського вже радянського періоду²⁴.

Таким чином, підсумовуючи усе вище сказане, можна зробити висновок, що методика історико-біографічних досліджень в Україні розроблена ще недостатньо, власне, вона знаходиться в стадії формування, поступово адаптуючись до потреб сучасної історичної науки як у нас, так і за кордоном. Втім, значна кількість робіт, спеціально присвячених аналізу життя і діяльності Х.Г. Раковського, дозволяє припустити, що незабаром у дослідженні соціальної історії ХХ сторіччя відбудеться відхід від простого добору фактичного матеріалу. Мова, скоріше, повинна йти про можливість його нової інтерпретації, спроможної проявити сховані грані людської натури і пов'язані з ними історичні явища. Подібний синтетичний напрямок наукового аналізу цілком може стати пріоритетним для вітчизняних історико-біографічних досліджень, що, очевидно, призведе до створення іншого, більш об'ємного і глибокого погляду на історичні процеси взагалі і соціально-політичні зокрема.

¹ Прикладом нових напрямків у вивченні соціально-політичної історії можуть стати статті у *International Review of Social History*, наукові дискусії, подібні конференції “Соціальна історія: в пошуках нового синтезу”, що відбулася в Інституті загальної історії Російської академії наук у 1994 р., роботи у збірнику додатків до *International Review of Social History* у Москві (“Полиморфна синхронність: німецькі індустріальні робітники та політика у повсякденному житті” Альфа Людтке [Людтке А. Полиморфная синхронность: немецкие индустриальные рабочие и политика в повседневной жизни // Конец рабочей истории ?. Приложение 1 к *International Review of Social History*. – М., 1996. – С.63 -129]; “Історія символів як соціальна історія” Готфріда Корффа [Корфф Г. История символов как социальная история // Конец рабочей истории ?. Приложение 1 к *International Review of Social History*. – М., 1996. – С. 157 - 184]; “Стать і робітничая історія: спадщина дев'ятнадцятого століття” Сони О. Роуз [Роуз С. Пол и рабочая история: наследие девятнадцатого столетия // Конец рабочей истории ?. Приложение 1 к *International Review of Social History*. – М., 1996. – С. 213 - 242] та інш.)

² В цьому випадку прикладом подібних концепцій може стати історична модель А. Тойнбі, який визначає екзистенціальне значення конкретної особистості. Концентрація подібних суб'єктів, з погляду Тойнбі, викликає екзистенціальний прорив, який і стає основою історичного руху [Toynbee A.J. *A study of history*. – Volum 12. – London: Oxford Univ. Press, 1961. – 472 p]. Тут також потрібно згадати Л.М. Гумільова, автора теорії етногенезу - “пасіонарності” [Гумилев Л. *Этногенез и биосфера Земли*. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 496 с.] та інших істориків і “мислителів живої історії”, таких як Л.М. Толстой, що писав про роль особистості в історії, М. Бердяєв що надрукував роботу

- “Джерела і сенс російського комунізму” [Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 221с.] та інш.
- ³ Справжнє ім'я та прізвище Християна Георгійовича Раковського – Крестю Станчев.
- ⁴ У болгарському соціал-демократичному русі відбувся розкол (1903р.), внаслідок якого виникла БРСДП (т.с.), БРСДП (ш.с.) та опозиційні рухи анархо-лібералів і прогресистів, які об'єдналися в 1909 р. з партією широких соціалістів, що призвело до утворення БРСДП (о).
- ⁵ Раковски К. Обединението на българските социалистически фракции: Открито писмо // Обединението и Прогрессистското течение. – София, 1909. – 92с.
- ⁶ Х.Г. Раковський Х. Ленін і Маркс. – Б./м.: Державне видавництво України, 1925. – 14с.
- ⁷ Полярний Л. Християн Георгієвич Х.Г. Раковський – Харків: Книгоспілка, 1925. – 24 с.
- ⁸ Сверчков Д. На бойовій чорті: До п'ятидесятиріччя Християна Юрійовича Раковського. – Харків: Державне видавництво, 1926. – 48 с.
- ⁹ Х.Г. Раковський приятелював із колишнім прем'єр-міністром Франції Жоржем Клемансо та Джеймсом Макдональдом – одним із засновників лейбористської партії та прем'єр-міністром Великої Британії в 1929 – 1931 рр.
- ¹⁰ Шнитман А.М. Из истории русско-болгарских марксистских связей в 1910 – 1912. – Мурманск: Мурманский гос. пед. ин-т, 1962. – 69 с.
- ¹¹ Шнитман А.М. Из истории интернациональных связей В.И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896 –1923). – Мурманск: Мурманский гос. пед. ин-т, 1967. – 477 с.
- ¹² Бирман М.А. Тесняки и руководство II Интернационала. Раскол болгарской социал-демократии в 1903 г., образование БРСДП (тесных социалистов) и Международное Социалистическое Бюро // Ученые записки института славяноведения. – М.: Наука, 1966. – Т. 30: Национально-освободительное движение южных славян. – С. 171 – 180
- ¹³ Braunthal Julius. History of the international 1864 – 1914. – Volume 1. – New York, Washington: Thomas Nelson and Sons, Ltd, 1967. – 393 p.
- ¹⁴ Haupt G. Socialism and the Great war. The collapse of the second international. – Oxford: At the Glarendon press, 1972. – 270 p
- ¹⁵ Моргун В. За що боровся Х.Г. Раковський: Розповідь про гірку долю батька і сина Раковських: Говорять документи, історики, свідки // Прапор. – 1989. – № 3. – С. 127 – 140.
- ¹⁶ Симоненко Р. До конца человеческого: Жизнь и судьба Х. Г. Раковского // Политическое образование. – 1989. – № 11. – С. 76 – 82
- ¹⁷ Мельниченко В. Б. Был ли Х. Г. Раковский конфедералистом? // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 7. – С. 112 –125
- ¹⁸ Мельниченко В. Нескорений: Науково-художня книга про Християна Раковського. – Київ: Молодь, 1990. – 184 с.
- ¹⁹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Х.Г. Раковський. Політичний портрет. – Київ: Видавництво політичної літератури, 1990. – 265 с.

- ²⁰ Чернявский Г.И., Станчев М.Г. Х.Г. Раковский. В борьбе против самовластия: Х.Г. Раковский в 1917 - 1941 гг. – Харьков: ХГИК, 1993. – 322 с.
- ²¹ Головки В.А., Станчев М.Г., Чернявский Г.И. Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х.Г. Раковского. – Харьков: Око, 1994. – 382 с.
- ²² Станчев М.Г., Чернявский Г.И. Фарс на крови. – Харьков: Око, 1997. – 286с.
- ²³ Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1988. – 446 с.
- ²⁴ Раковский Х.Г. Союз социалистических советских республик. Новый этап в советском союзном строительстве. – Харьков: Госиздат УССР, 1923. – 29 с.